

ДИМО ЧЕШМЕДЖИЕВ (Пловдив)

КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ ЗА ПРОИЗХОДА НА КИРИЛО- МЕТОДИЕВИЯ ЕЗИК

Константин Костенечки е един от най-интересните и колоритни книжовници на българското средновековие¹. Той е оставил неголямо, но твърде интересно творчество. Един от най-спорните моменти в това творчество е теорията му за произхода на първия славянски литературен език. Както е известно, българският книжовник от XV в. смята, че той е съставен от „избрани речи“ от няколко славянски езика — български, сръбски, босненски, словенски, чешки и хърватски, като в основата му е легнал руският език, който според Константин единствен можел да предаде тънността на елинския, сирийския и еврейския език, на които били написани свещените книги². Това схващане на старобългарския книжовник поражда много въпроси. В тази разработка ще бъде разгледан само един от тях — защо Константин е избрал тъкмо руския език за основен в своята теория?

Тази идея предизвиква недоумение и спорове сред изследвачите. Някои от тях изобщо я отхвърлят³, други приемат, че Константин не е знаел почти нищо за славянските апостоли Кирил и Методий и тяхната дейност⁴. Много рано се появява и идеята, че Константин Костенечки е изразявал господстващото по това време мнение сред образованите среди, сред които се водели бурни спорове относно езика на първоначалните преводи на богослужебните книги. П. А. Сирку смята още, че това мнение се споделя и от Патриарх Евтимий и неговата школа⁵.

В по-ново време интересът към тази тема не престава, но общо взето изследвачите се придържат към идеите, заложили в по-старите изследвания⁶. Заслужава да се отбележи специалната студия по въпроса, излязла в неотдавнашното издание на събраните съчинения на Константин Костенечки. В тази студия се прави обзор на всички досегашни мнения и равностметка на постигнатото по темата. Изтъква се високата оценка,

която Константин Констенечки дава на Кирил и Методий и тяхното дело. В крайна сметка обаче не се дава отговор на главния въпрос — защо все пак Константин предпочита руския език⁷. На този въпрос се е заел да отговори Стр. Димитров в рецензия на книгата. При отговора набляга на идеята за метафизичното съзнание на средновековния човек, за когото според него е непонятно вътрешното развитие на обектите, саморазвитието и пр. За средновековния човек нещата са създадени веднъж завинаги от бога и не могат да се развиват. По тази причина според Стр. Димитров средновековните книжовници не са могли да си обяснят, че е имало единен славянски субстрат, че от него са се развили славянските племена, които по-късно формират славянските народности, близки помежду си, но все пак различни. Константин е знаел много добре, че има българи, сърби, руси и т. н., но за него те са съществували винаги и той е нямал представа за тяхното формиране и развитие. След това ученият припомня добре известния факт, че първите книги, създадени в България през IX—X в., никъде не се самоназовават български, а винаги славянски. След това Стр. Димитров обяснява това положение твърде просто — новосъздадените книги не биха могли да се назовават български, тъй като през IX—X в., все още е бил жив езикът на прабългарите, който тогава е бил наричан, разбира се, български. Но онова, което е било пред очите на книжовниците от IX—X в., е било непонятно за книжовниците от XIV—XV в., тъй като отдавна българските славяни се самоназовават българи, а езика и книгите си — български. За книжовниците метафизици от XIV—XV в. това историческо развитие и превръщането на българските славяни в българи остава неясно и необяснимо. Те се смятат за българи и смятат още, че винаги са били такива. Но за тяхна голяма беда книжовниците от IX—X в. се самоназовават славяни, а книгите си славянски. Трябвало да се намери някакво обяснение и Константин го намерил⁸. Идеята на проф. Димитров е много интересна, в нея има много ценни и оригинални мисли, но има изрично свидетелство, което опровергава неговото схващане като цяло. То принадлежи на перото на един друг книжовник от същата епоха, който се смята за пряк наследник на Евтимий и за носител на неговите идеи и норми — Григорий Цамблак. В известното си Похвално слово за Евтимий той пише:

28. „Но какво вършеше? Превеждаше божествените книги от еладки език на български. И някой, като ме слуша да говоря тези неща, нека не сметне, че съм излязъл вън от истината, понеже българските книги са с много години по-стари и са от самото начало на покръстването на народа (разредката моя — Д.Ч.), пък и защото са именно книгите, които е изучавал и този велик между светците човек, доживял дори до наши дни. Знай това и аз и то иначе не е”.

29. „Но било защото първите преводачи не са вникнали докрай в езика и учеността на елините, било пък защото те са си послужили с грубия свой език,

издаваните от тях книги са се оказали прости по реч и несвързани по смисъл с гръцките писания, грубо съчетани и нестройни в потока на речта. И само защото се наричаха книги на благочестивите, затова се смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истинските догми. Затова и много ереси произлязоха от тях. Като у н и щ о ж и в с и ч к и с т а р и к н и г и, този втори законодател слезе от върха на планината на ума, носейки с ръцете си, подобно на написани от бога скрижали, книгите, над които се труди, и предаде на църквата истинско небесно съкровище”⁹.

Както добре личи от пасажа, Григорий Цамблак, който също е в числото на „книжовниците-метафизици”, смята, че от самото начало книгите на нашия народ са български, и не прави разлика между български и славянски книги. Този откъс обаче поставя и много други въпроси и дава решение на важни проблеми във връзка с разглежданата тема особено в съпоставка с писаното от Константин Констанечки.

На първо място, трябва да се направи ясен извод, че Константин Костенечки не изразява мнението на всички книжовници от Евтимиевия кръг (в широк смисъл) по отношение на Кирил и Методий, тяхното дело, респективно първите преводи¹⁰. Както вече е изтъквано в литературата, Константин Костенечки дава висока оценка на Кирил и Методий, които нарича „дивни мъже”, „велики в разума” и пр. Добра оценка дава той и на преведените от тях книги¹¹. А в пасажа на Григорий Цамблак оценката за първѣи прѣводѣтели е отрицателна. Може, разбира се, да се постави въпросът кои са тези първи преводачи? Според Хр. Попов това не се отнася до Кирил и Методий, защото те са знаели отлично гръцки език, а до преводачите от епохата на Борис и Симеон, между които може би имало и недобри познавачи на гръцкия език¹². На този въпрос се спира подробно Ив. Харалампиев, който поставя въпроса на принципна основа — изяснява принципните различия между начина на превеждане на първите славянски преводачи и преводачите от школата на Евтимий, в която, както е известно, подражанието на гръцките оригинали получава такива размери, че се превръща в синтактична норма¹³ за разлика от кирило-методиевските преводи, които се отличават със свобода и смислово превеждане на оригинала¹⁴. Изводът на Ив. Харалампиев е категоричен — Григорий Цамблак е имал предвид най-старите преводи и п ъ р в и т е преводачи, които той е обвинявал в свободно, смислово превеждане¹⁵. В крайна сметка обаче Харалампиев все пак приема, че първите преводачи не са Кирил и Методий, защото те знаели добре гръцки¹⁶. Според мене тази забележка на Григорий Цамблак се отнася с пълна сила и за Кирил и Методий не само заради принципните съображения, изложени от Ив. Харалампиев, но и поради изречението, което се чете в цитирания откъс: „И само защото се наричаха книги на благочестивите, затова се смятаха за верни”¹⁷. Тук „благочестивите” явно са славянските апостоли, тъй като думата е употребена с твърде конкретно значение, за да се означат с нея всички създатели на славянските свещени книги¹⁸. Освен

това там се казва, че Евтимий унищожил в с и ч и стари книги, а е добре известно, че част от първите преводи са правени от Кирил и Методий и Евтимий ги е познавал, както сам твърди Григорий Цамблак. Най-сетне ние днес знаем, че Кирил и Методий са знаели добре гръцки (който може би им е бил роден език), но не знаем какво точно е знаел по този въпрос Григорий Цамблак. Така че тук не може да има съмнение — Григорий Цамблак и част от търновските книжовници са имали отрицателно мнение за преводаческите принципи на Кирил и Методий и техните следовници. В съпоставка с писаното от Константин Костенечки личи, че тази отрицателна оценка не е споделяна от цялата четяща публика — имало е и мнение, че българските книги са стари, от самото покръстване на народа, и поради това са добри. Не може да не направи впечатление противоречието между двамата книжовници — високата оценка за Кирил и Методий у Константин Костенечки и противоположната у Григорий Цамблак. Във връзка с това ми се струва, че една от вероятните причини за възникването на тъй оспорваната теория на Константин Костенечки за груповия характер на първите преводи е и реакцията му на опита на някои книжовници от атонско-търновския кръг да отрекат делото на Кирил и Методий. Константин е знаел тези мнения и се е опитал да съгласува силната традиция, даваща висока оценка на славянските апостоли, и позицията на книжовниците, чийто изразител е Григорий Цамблак и в чийто редици се е нареждал несъмнено и самият Патриарх Евтимий — най-силен изразител на новите схващания за превода през този период¹⁹. От приведения откъс от Григорий Цамблак личи добре и нещо друго много важно — това, че Евтимий и книжовниците около него са познавали книги от първата редакция („...пък и защото са именно книгите, които е изучавал и този велик между светците човек“). Затова не бива да се смята, че отрицателното мнение на търновските книжовници за първите славянски книги се е формирало въз основа на това, че в книгите, които те познавали, имало много късни напластявания и грешки²⁰.

Остава обаче големият въпрос — защо Константин Костенечки е избрал руския език като основен. Преди да се опитам да отговоря на този въпрос ще направя една уговорка. Според мене теорията за приоритета на руския език, която освен Константин е имала и други привърженици²¹, не е била споделяна от всички търновски книжовници. По липсата на други данни ще се обърна отново към Григорий Цамблак. При него няма и следа, че е приемал това мнение. За Григорий Цамблак всичко е ясно — първите книги са български. Ако той или Евтимий бяха на това мнение, несъмнено щеше да намери отражение в Похвалното слово за Евтимий или някъде другаде²². Но да се върнем на главния проблем. По-горе бяха споменати съвсем накратко някои от основните мнения — като изключим мнението на Даничич, във всички има по някое рационално зърно — напр. идеята на Ягич, че теорията на Константин е плод на „учени“ съображения, или пък съображението на Сирку, че Константин не е знаел руски. Важна е и забележката, че Константин е споделял идеите за

славянско единство, които на църковна основа били твърде популярни по онова време²³. Към всички опити за обяснение може да бъде присъединен и опитът на Ив. Харалампиев, който смята, че просто Константин е трябвало да избере един от езиците за основен²⁴. Този автор може би има известно право, но това все пак не обяснява защо точно руският е бил избран.

Изборът на руския език далеч не е бил случаен, както се струва на изследвачите. Той е бил направен под въздействие на широко разпространената в староруската литература тенденция за „русификация“ на делото на Кирил и Методий. Без да се разпростирам прекалено върху тази тенденция²⁵, ще отбележа, че нейните корени могат да се открият още в Повесть временных лет²⁶. По-късно виждаме нейното отражение в известното съобщениена папа Йоан XIII до Болеслав II, предадено у Козма Пражки (1125 г.), където старославянският език се интерпретира като руски²⁷. От XIV в. е известната приписка в Реймското евангелие, където отново се прави същото отъждествяване²⁸. Както и в хрониката на чешкия летописец Далимил, където пък се твърди, че славянският апостол е русин²⁹. Особено много са руските примери, където славянските апостоли се наричат „учители на русите“, твърди се че свещените книги били преведени от гръцки на руски, че руската азбука е съставена от Кирил и Методий или че азбуката е създадена за русите, и дори че славянските апостоли участвали в покръстването на русите, като на места руската тенденциозност преминава в месианизъм³⁰.

Всички тези примери не биха имали особена стойност за разрешаване на поставения проблем, ако не се намерят свидетелства, които да показват, че въпросните идеи са били познати и на славянския юг. За щастие има две такива свидетелства, едното от които е от XIII в. и показва, че сведения за преки връзки на Кирил и Методий с Русия са се разпространили на Балканите твърде рано. Първото свидетелство се намира в един от преписите на службата на Кирил в Скопския миней, където в един икос се казва:

„Прѣславнѣ въжѣлѣхти възлюбилъ еси словеснаго мира трѣслѣчнѣмъ бжествѣмъ
всѣмъшамъ прѣде яко и мѣстѣмъ всѣмъ вселенъ сѣверскъ и рѣшскъ и западнъ
земѣ“³¹

Без да се занимавам тук с въпроса за произхода, разпространението и взаимодействието на различните преписи на службата³², ще отбележа, че по мнението на редица изследвачи службата в Скопския миней е, от една страна, носителка на редица архаични черти³³, но от друга, преписвачът си е позволявал значително по-голяма свобода и в преписа има много съкращения и допълнения, които го отличават от останалите³⁴. Това е единственият препис на службата, в който Кирил се слави като проповедник и в руската земя³⁵. Явно съставителят на Скопския миней е проявил известно творчество и до „северна страна“ е написал „руска страна“. В това няма нищо чудно, тъй като преписвачът, бидейки начетен и добре информиран книжовник, сигурно е познавал широко разпро-

странените във византийската литература представи за русите като за северен народ³⁶, населяващ земите на древните скити³⁷. Той е познавал и някакъв извор за Кирил и Методий, вече „русифициран“, и може би това е било Пространното житие на Константин-Кирил, в което вероятно вече в XIII в. е била направена известната интерполация в гл. VIII, където се споменава, че Кирил при хазарската си мисия намерил евангелие и псалтир, написани с руски букви. Съпоставката между Пространното житие и това съобщение и изтъкнатите представи на византийците, които, наричат русите с различни имена — роси, скити, таври, тавроскити и пр.³⁸ дава достатъчно основание на съставителя на Скопския миней да „изпрати“ Константин-Кирил и сред русите³⁹.

Второто и по-важно свидетелство за проникване на сведения за връзки на славянските просветители с Русия е споменатата по-горе интерпретация в Пространното житие на Константин-Кирил. За обяснението на това място от житието има огромна литература и са възникнали няколко големи теории с различни варианти⁴⁰. По този въпрос съм подготвил специална работа, където са разгледани всички аспекти на проблема. Тук ще използвам само един от изводите — въпросното място се е получило в резултат на късна интерполация, извършена на руска почва и приета от българските редактори на житието, доколкото се среща и във всички южнославянски преписи. Самият факт, че тази интерполация е била приета и запазена на Балканите, говори че в България и Сърбия е имало и други книжовници, споделящи теорията на Константин Костенечки. Тази теория е била силно повлияна от подобни известия, дори може да се каже, че е възникнала под тяхно влияние.

Ако поставим тези конкретни факти за проникване на някои руски патриотически идеи, свързани с делото на Кирил и Методий, на фона на общата осведоменост на българските книжовници относно Русия и русите⁴¹, ще видим, че теорията на Константин Костенечки губи своята необичайност и става напълно ясна и обяснима. Нейното възникване не бива да се отделя и от интелектуалния кипещ в България през XIII—XV в., и по-специално от споровете около първите преводи на славянска християнска литература, съпътстващи богослужебната реформа на книжовниците от атонско-търновския кръг. Константин Костенечки изразява само едно от мненията, застъпвани в тези спорове, и то не може да бъде смятано за общо на целия книжовен кръг в широк смисъл. По-вероятно е самият Евтимий и неговите най-близки ученици и следовници да не са го споделяли.

БЕЛЕЖКИ

¹ М. К а ш а н и н. Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975, 394—395; Х. Г о л д љ б л а т. Константин Костенечки и славянски тезис о приемствености апостолства: к вопросу о тематическом ключе в „Сказании изъясненном о писменех“, Втори международен конгрес по българистика, т. 11 — Стара българска литература, С. 1987, с. 166 и сл.; К. К у е в, Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки (изследване и текст), С. 1986, с. 5 и сл.

² К. К у е в, Г. П е т к о в. Цит. съч., с. 73.

³ D j. D a n i č i ć. Knjiga Konstantina Filosafo o pravopisu, Starine, I, 1869, p.13.

⁴ В. Я г и ч. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. Исследования по русскому языку, т. 1, Спб 1885—1895, с. 377.

⁵ П. А. С ы р к у. Очерки по истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках. Спб 1901, с. СХХ, СХХІІІ; К истории исправления книг в Болгарии, т. 1, ч. 1. Спб 1898, 560—564, В. И. Г р и г о р о в и ч. Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, с. 39.

⁶ Ю. Т р и ф о н о в. Живот и дейност на Константин Костенечки, С., 1943, с. 283; В. К и с е л к о в. Славянските просветители Кирил и Методий, С., 1946, с. 73, 76; К. К u j e w, Konstantyn Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej, Krakow, 1950, 47—51; К. К у е в, Константин Костенечки. — В: История на българската литература, т. 1, С. 1962, 318—319; В. М о ш и н. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 105; Б. С т. А н г е л о в. Из Старата българска, руска и сръбска литература, кн. 2, С., 1967, 209—210; Страници из историята на българската литература. С., 1974, с. 189; Д. П е т к а н о в а-Т о т е в а. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. — Сб. Константин-Кирил Философ, С., 1969, с. 85; Р. П а в л о в а. Болгаро-русские и русско-болгарские языковые связи. С., 1985, с. 160; П. Д и н е к о в. Киев и Киевска Русия в българската литература, Славянска филология, т. 18, С. 1983, с. 19; Литературният живот през XIII в. — В: История на българската литература, т. 1, С., 1962, с. 260; А. Е. Т а х и а о с. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской мисии. — Сб. Константин-Кирил Философ, С., 1971, 285—293; А. Е. Т а х и а о s. L'oeuvre littéraire de Cyrille et de Méthode d'après Constantin Kostenecki, Balkan Studies, 1973, 14—2, 293—302;

⁷ К. К у е в, Г. П е т к о в. Цит. съч., с. 73 сл.

⁸ С т р. Д и м и т р о в. Исторически преглед, 1986, кн. 12, с. 78.

⁹ П. Р у с е в, И в. Г љ љ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 167—169.

¹⁰ Така смята например К. Р а д ч е н к о. Религиозно и литературно движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев 1898, с. 317; ср. И в. Х а р а л а м - п и е в. Константин Костенечки и Григорий Цамблак за делото на Кирил Философ. — В: Сб. Константин-Кирил Философ. С., 1981, с. 196.

¹¹ К. К у е в, Г. П е т к о в. Цит. съч., с. 76.

¹² Х р. И в. П о п о в. Евтимий, последен търновски и трапезицки патриарх (1375—1394). Пловдив 1901, с. 62.

¹³ П. А. С ы р к у. К истории, с. 567; Д. И в а н о в а-М и р ч е в а. За така наречената

„среднобългарска редакция на старославянски“. — Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, с. 103, 109.

¹⁴ Д. И в а н о в а-М и р ч е в а. Цит. съч., с. 107; А. М и н ч е в а. За преводаческите принципи на Константин-Кирил. — В: Изследвания по кирило-методиевистика. С., 1985, с. 116 (с преглед на литературата).

¹⁵ И. Х а р а л а м п и е в. Цит. съч., с. 193—195; D. F r e y d a n k, Tracing Grigori Tsamblak's idea of a Slavic literary language. X-ти международен конгрес на славистите, С. 14—22 IX 1988, Резюмета на докладите.

¹⁶ И. Х а р а л а м п и е в. Цит. съч., с. 195.

¹⁷ П. Р у с е в, И. Г ъ л ъ б о в, А. Д а в и д о в, Г. Д а н ч е в. Цит. съч., 168—169.

¹⁸ И. Г ъ л ъ б о в. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в., — В: П. Русев и др., цит. съч., с. 57.

¹⁹ Схващането на Сирку, че Патриарх Евтимий е споделял теорията, изразена от Константин Костенечки, е априорно и умозрително. Вж.: П. А. С ы р к у. К вопросу об исправлении книг в Болгарии в XIV веке. — ЖМНП, 1886, т. 245, с. 325; ср. И. Г ъ л ъ б о в. Цит. съч., с. 57.

²⁰ Х р. П о п о в. Цит. съч., с. 63.

²¹ К. К у е в, Г. П е т к о в. Цит. съч., с. 78; Неин привърженик вероятно е бил Владислав Граматик, в чиито преписи от Пространното житие на Константин-Кирил е запазена интерполацията за намирането на евангелието и псалтирът, писани с руски букви. Вж. П. С ы р к у. Очерки, с. СІ XIX, СХСІ; Б. Х р и с т о в а. Владислав Граматик и българската култура през XV в. — Втори международен конгрес по българистика, Доклади, т. 11, С. 1987, с. 179. Някои автори дори смятат, че Владислав Граматик е бил ученик на Константин Костенечки. Вж. Ю. Т р и ф о н о в. Цит. съч., с. 279; Ив. Д у й ч е в. За книжовното творчество на Константин Костенечки. — ИИБЛ, кн. 2, 1954, с. 223; Г. Д а н ч е в. Владислав Граматик, книжовник и писател. С., 1969, с. 83.

²² Това се потвърждава косвено от факта, че съобщението за руските букви от Пространното житие на Константин-Кирил липсва в останалите паметници от кирило-методиевския цикъл. Особено показателна е тази липса в един доказано български по произход паметник, какъвто е Успение Кирилово, който е част от търновския агиографски цикъл и е възникнал на базата на Пространното житие, срв. П. Л а в р о в, Кирилло та Методій у давньослов'янському письменстві, Київ 1928, с. 170; Кр. С т а н ч е в, Г. П о п о в. Климент Охридски, живот и творчество. С., 1988, с. 25, с по-стара литература; Б. А н г е л о в, Из старата, кн. 3, С., 1978, с. 4.

²³ В. Д. К о р о л ю к. К вопросу о славянском самосознании в Киевской Руси и у западных славян в X—XII вв. — В: История, культура, фольклор и этнография славянских народов. М., 1968, 100—101.

²⁴ И. Х а р а л а м п и е в. Цит. съч., с. 192.

²⁵ О. Б о д я н с к и. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 44; Ив. Г о ш е в. С какво писмо са били написни двете книги, които създателят на славянското писмо намерил в Херсон. — Език и литература, 1958, 2, с. 248; Д. А н г е л о в, Крещение Киевской Руси и дело Кирилла и Мефодия. — Старобългаристика, 1988, 1, с. 6.

²⁶ Повесть временных лет (подг. текста Д. С. Лихачев, ред. В. П. Адрианова-Перетц), М.-Л., 1950, т. 1, с. 21 и коментар на с. 257; В. Д. К о р о л ю к. Цит. съч., 109—110; А. Н.

Н а с о н о в, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. М., 1951, с. 34—36; История русского летописания (XI —нач. XVIII века). М., 1969, с. 68.

²⁷ О. К р а л и к. Повесть временных лет и легенда Кристиана о святых Вячеславе и Людмиле. ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 184; ср. Р. В е ч е р к а, Чешко-български литературни връзки в зората на славянската история. — В: Българистика и българисти. С., 1986, с. 186. Относно достоверността на това съобщение се води спор: срв. О. К р а л и к. Цит. съч. В. А. Б и л ъ б а с о в. Кирил и Мефодий по документални източници. С., 1868, с. 40—43, но то явно отразява възгледи по отношение на богослужението и езика от XII в., срв. О. Б о д я н с к и. Цит. съч., с. I VIII.

²⁸ О. Б о д я н с к и. Цит. съч., с. 103; Э. Б л а г о в а. Кирилло-Мефодиевская тематика в памятниках письменности средневековой Чехии до XIV в. Кирило-Методиевски студии, кн. 3, С., 1986, с. 57.

²⁹ А. Т е о д о р о в-Б а л а н. Кирил и Методи, т. 2, С. 1934, с. 143; Э. Б л а г о в а. Цит. съч., с. 60.

³⁰ Вж. примери у Д. А н г е л о в. Цит. съч., с. 6; Б. С т. А н г е л о в. Славянски извори за Кирил и Методий. — Изв. на държ. библиотека „В. Коларов” за 1956 г., С. 1958, с. 189, №2; с. 200, №37; с. 201, №52; с. 202, №56; с. 203, №№70,72,75, 78; С. 204, №80; с. 205, №100; с. 207, №120, 123; с. 207—208, №123; О. Б о д я н с к и. Цит. съч., с. 44; К. К у е в. Черноризец Храбър. С., 1967, 167—175; Интересен пример в това отношение е т. нар. Бандуриева легенда, вж. Е. Г о л у б и н с к и й, История русской церкви, т. 1, ч. 1, Сиб 1901, с. 250; Ив. Д у й ч е в. Бандуриева легенда. — Кирило-методиевска енциклопедия, т. 1, С., 1985, с. 161, с по-стара литература. Интересни са също няколко текста, известни под името „Сказание за славянската писменност”. Вж. П. Л а в р о в. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 36, 173, срв. О. К р а л и к. Цит. съч., с. 186; Ф. М а р е ш. Сказание о славянской письменности (по списку Пушкинского дома Ан СССР). ТОДРЛ, XIX, 1963, с. 169; К. л. И в а н о в а-К о н с т а н т и н о в а. За началото на славянската писменост. Цикъл сведения в средновековната руска книжнина. — Литературна мисъл, 1971, 1, 105—113.

³¹ Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1931, с. 294.

³² К. С т а н ч е в, Г. П о ц о в. Цит. съч., с. 112; К. Н и х о р и т и с. Към въпроса за възникването на службата на Кирил Философ. — Език и литература, 1987, 5, с. 101; К. N i c h o r i t i s, Die Athos-Literatur tradition in der Verbreitung der Akoluthia von Konstantin-Kyrill dem Philosophen, Palaeobulgarica, 1988, 4, S. 41.

³³ Б. С т. А н г е л о в. Из старата, кн. 2, с. 6; Б. Р а й к о в. Два новооткрити преписа от службата на Кирил Философ и няколко бележки върху нейния състав. — В: Константин-Кирил Философ. С., 1969, 217—218.

³⁴ K. N i c h o r i t i s. Op. cit., 54—55.

³⁵ Й. И в а н о в. Български, с. 284, бел. 1.

³⁶ Във византийската литература съществува традиция русите (скити, тавроскити и пр.) да бъдат наричани „северен народ”, „народ, обвеян от северния вятър”, руският владетел е наричан „северянин” и пр. Срв. М. В. Б и б и к о в. Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных византийских источников. — В: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978; А. П. К а ж д а н. Неизвестное греческое свидетельство о русско-византийских отношениях в XII в. — В: Феодалная Россия во всемирном историческом процессе, М., 1972, 235—236; Иоанн Мавропод, печенеги и русские в

середине XI в. Зборник Радова Византолошког института, књ. VIII (Mélanges G. Ostrogotsky, I), 1963, с. 182 и сл.

³⁷ Както е известно, древните автори локализират в района на Северното причерноморие племената на скити, тавроскити и пр., срв. Е. И. Соломоник, Про значения термина „тавроскити“, Археологични паметници УРСР, т. XI, 1962, с. 153.

³⁸ Е. И. Соломоник. Цит. съч., с. 156; П. О. Карыковский. Лев Диякон о Тмутараканской Руси. Византийский временник, XVII, 1960, с. 44; Срв. коментара на М. Сюзюмов и С. А. Иванов към: Лев Диякон. История. М., 1988, с. 182, бел. 24.

³⁹ Не бива да се забравя също, че хазарите, при които имал мисия Константин Кирил, също били отъждествявани във византийската литература със скитите — това е направено още в хрониката на Георги Амартол, вж. В. М. Истрин. Хроника Георгия Амартола, Пгр 1920, т. 1, с. 36. Срв. бележките на Д. С. Лихачов към Повесть временных лет, т. 2, 1951, с. 223.

⁴⁰ По този въпрос има огромна литература, която трудно може да бъде обхваната. Вж. Г. Илински. Один эпизод из корсунского периода жизни Константина Философа, -Slavia 1924—25, кн. 1; Б. Н. Флорья. Сказания о начале славянской письменности, М., 1981, 115—117.

⁴¹ П. Динков. Киев и Киевская Русия, с. 17; Б. С. Т. Ангелов, Из история на руското книжовно проникване у нас. — ИИБЛ, 1955, кн. 3, с. 46 и сл. (с много примери). Особено внимание се обръща на покръстването на русите, като подобно на византийската литература се споменава само първото покръстване — през IX в. Вж. напр. българския превод на Манасиевата хроника. — Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия в славянских литературах (Введение, Д. С. Лихачев, Исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой, подготовка текста М. А. Салминой) С., 1988, с. 231, 233, или у Владислав Граматик, М. Сперанский, Загребският ръкопис на Владислава Граматика, Сб. НУ, кн. XVI—XVII, 1900, 330—331: За българо-руските връзки през времето на Второто българско царство вж. Хр. Коларов. Средновековната българска държава (уредба, характеристика, отношения със съседни народи), В. Търново 1977, 76—84; Ив. Божилков. Фамилията на Асеновци (1186—1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 12 и сл. Пл. Павлов. Иван Русина — български военачалник и политически деец от първата половина на XIV в. — Известия на института за военна история, т. 36, 1983, с. 223; Хр. Попов. Цит. съч., 89—90.